

Djeca u ratu u Hrvatskoj

Marina Ajduković
Studijski centar socijalnog rada
Pravnog fakulteta
Sveučilište u Zagrebu

Izvorni znanstveni rad
UDK 355.012(497.5)053.2
Primljeno: prosinac 1995.

U ovom radu sažeti su podaci praćenja i sustavnog istraživanja stradanja i patnji djece u Hrvatskoj tijekom rata. U prvom dijelu navedeni su i brojevano dokumentirani najčešći izvori stresa kao što je npr. ranjavanje, gubitak članova obitelji, progonstvo, život u zajednici pod stresom i drugo. U drugom dijelu prikazana su empirijska istraživanja praćenja učinaka rata na psihosocijalni razvoj djece. Istraživanja psihosocijalne prilagodbe i subjektivnog doživljaja stresa djece za vrijeme rata upućuju na to da je njihov psihosocijalni razvoj u opasnosti. Stoga se nalazi ovih istraživanja mogu i moraju koristiti za razvoj programa psihosocijalne pomoći djeci stradalnicima rata u postratnom razdoblju.

UVOD

Rat kao nepredvidljiv i dramatičan događaj uvelike negativno utječe na društvo u cjelini, na obitelj i na svakog pojedinca, a tako i na djecu. Istraživanja vođena za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata (Winnicott, 1992), nakon Yom Kippur rata u Izraelu (Milgram & Milgram, 1976; Milgram, 1982), pa sve do suvremenijih ratova koji su se odvijali u Africi i Aziji (Baker, 1991) pokazuju da ratno iskustvo može otežati psihosocijalni razvoj djece i njihova očekivanja u odnosu na budući život.

U razdoblju od 1991. do 1995. godine u Hrvatskoj su mnoga djece bila izložena izravnom ratnim djelovanjima (uzbunama, granatiranju, bombardiranju, itd.), a gotovo sva djeca u Hrvatskoj posrednim učincima i posljedicama rata (promjene u strukturi obitelji, produženo izbjeglištvo, itd.). Znajući za moguće razorne učinke rata za razvoj djece, od samog početka agresije na Hrvatsku, Vlada i vladine službe i institucije, stručnjaci i udruženja stručnjaka, međunarodne humanitarne i domaće nevladine organizacije posebnu su pažnju poklanjale djeci. Ovaj rad sažima njihovo iskustvo i iznosi podatke o patnjama djece u Hrvatskoj.

RAT I DJEČJI GUBICI

Tijekom rata djeca u Hrvatskoj bila su suočena s brojnim gubicima i izložena višestrukim traumatskim događajima koji se mogu negativno odraziti na njihov razvoj. Posebno su teška traumatska iskustva.

Ranjavanje i gubitak tjelesnih sposobnosti

Od svibnja 1992. do 1995. ranjeno je 969 djece (Ured za žrtve rata, 1995). U najvećem broju slučajeva uzrok ranjavanja bile su eksplozije ili prostrilje za vrijeme artiljerijskog ili zračnog napada. Među ranjenom djecom ima 90 potpunih invalida. Tipične su ozljede rane vrlo velike površine, razderano tkivo, duboke rane i ozbiljne višestruke povrede (Šikić, Žužul i Fattorini, 1994; Grgurić i Remeta, 1994). Na žalost, kao posljedica rata u Hrvatskoj poginula su 254 djeteta najčešći uzrok smrti bile su rane od eksplozija i prostriljelne rane.

Gubitak značajnih osoba

Do prosinca 1994. godine 4273 djece izgubilo je po jednog roditelja, a 54 oba (Grgurić i Remeta, 1994). Velik broj djece prisustvovao je nasilju nad članovima svoje obitelji i njihovoj pogibiji. Mnoga su djeca bila suočena sa smrću bliskih članova obitelji i prijatelja. Iako ne raspoložemo s podacima o broju takve djece, ovakvi gubici često su vrlo traumatizirajući i zastrašujući za dijete te ostavljaju dugotrajne psihičke posljedice.

Izloženost izravnoj artiljerijskoj vatri

Mnoga su djeca vrlo dugo bila izložena neposrednoj opasnosti od artiljerijskog napada. Ponegdje je ta opasnost trajala i po nekoliko mjeseci. To znači da su djeca u podrumima provela dane i dane. Istraživanje UNICEF-a pokazuje da je 27.5% prognane djece u skloništu provelo više od mjesec dana, a mnoga su od njih (28.6%) iskusila boravak u skloništu

bez i jednog roditelja ili člana obitelji (Kutero-
vac, Dyregev i Stuvland, 1994).

Progonstvo

Najbrojnije žrtve rata su prognana djeca. Od kolovoza 1991. godine značajan postotak hrvatske populacije bio je prisiljen napustiti svoje domove. Vrhunac je bio u ljeto 1992. kad je 325.806 osoba bilo primorano napustiti svoj dom. Gotovo polovica tog broja bila su djeca. U to su vrijeme u zemlju počele stizati i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. Prema nekim procjenama udio djece među izbjeglicama bio je još i veći i kretao se oko 60%. Tako je krajem 1992. Republika Hrvatska opskrbljivala hranom, skloništem i drugim vrstama pomoći više od 700.000 ljudi (gotovo 15% svoga vlastitog stanovništva). Procjenjuje se da je u tom broju bilo oko 350.000 djece. Još je uvijek u Hrvatskoj 45.000 prognane i 58.000 izbjegle djece iz Bosne i Hercegovine (Ured za žrtve rata, 1995).

Za prognanu djecu karakteristično je da su često suočena s čitavim nizom gubitaka - gubitkom doma, gubitkom prirodnog okruženja, prekidom i promjenama u procesu obrazovanja, gubitkom društvenih veza, gubitkom obiteljske cjelovitosti, ubičajenog načina obiteljskog života, itd. Neki od tih gubitaka opisani su u sljedećim odjeljcima. Potrebno je istaknuti da su ova djeca bila dugo izložena kumulativnim učincima stresa vezanim uz progonstvo te da neki od stresora nastavljaju negativno djelovati na djecu i tijekom povratka.

Gubitak doma

Dom u formiranju identiteta i razvoju djeteta igra značajnu ulogu. Brojna djeca bila su prognana iz svojih kuća s vrlo malo osobnih stvari i s teškim teretom psihičkih posljedica vezanim uz napuštanje sigurnosti koju dom pruža. Važnost koju dom ima u životu djeteta oslikavali su crteži djece koja su tijekom rata uporno i s nadom u povratak crtala svoju kuću. Na žalost ni sada mnoga djeca nemaju svoj dom u koji se mogu vratiti. Neka od njih tek su se s oslobođenjem okupiranih područja Hrvatske suočila s razinom razorenosti svog doma i lokalne zajednice.

Već podaci iz 1992. godine koji su pokazivali da je do tada u ratu potpuno porušeno ili jako oštećeno više od 150.000 kuća (Vladin Ured za prognanike i izbjeglice, 1992) bili su zastrašujući. Koliko je domova razoreno ili

onesposobljeno za život znat ćemo tek kada Hrvatska bude u cijelosti oslobođena.

Gubitak roditeljske brige i zaštite

U jeku prognaničkog vala (veljača - ožujak 1992) gotovo je 17.000 djece u zemlji i inozemstvu bilo odvojeno od svojih roditelja (Vladin Ured za prognanike i izbjeglice, 1992). Neka od njih, najčešće adolescenti, čitavo su razdoblje progonstva proveli odvojeni od svojih roditelja radi potreba obrazovanja ili zbog lošeg obiteljskog smještaja.

Život s depresivnim odraslima

Odrasli članovi prognanih obitelji i sami su izloženi mnogostrukim i iscrpljujućim stresorima. Istraživanja u nas su pokazala da odrasli prognanici često pokazuju tjeskobu, depresiju, ljutnju, agresiju, alkoholizam, nepovjerenje, tjelesne reakcije ili "bijeg u bolest" te smetnje u spavanju (Moro i Vidović, 1992). Izgubili su posao. Njihov društveni status često je degradiran. Postali su financijski ovisni i bespomoćni. To kumuliranje negativnih posljedica proizvodi visok stupanj "kroničnog prognaničkog stresa", a njegove se posljedice prelamaju i preko djece (Ajduković, M. i Ajduković, D., 1993; Janković, J., 1994; Ajduković M., 1995a).

I u obiteljima koje nisu bile prognane neke životne okolnosti (npr. duga razdvojenost roditelja zbog rata) ili traumatizacija člana obitelji pridonose tome da još uvijek dio djece živi s psihički utučenim roditeljima.

Gubitak tradicionalnog načina života

Mnoga su djeca, posebno ona iz ruralnih krajeva, izgubila kontakt s tradicionalnim vrijednostima i načinom života u svojoj zajednici. Taj je gubitak u mnogima od njih ostavio veliku prazninu. Istodobno, promjena tradicionalnog načina života ima dvostruko negativan učinak na djecu - prvi put kad su bila prisiljena prilagoditi se urbanoj sredini, a drugi put u procesu povratka. Prva iskustva s djecom koja su se imala priliku vratiti u svoja sela nakon tri ili četiri godine prognaništva upozoravaju na to da ona prolaze kroz bolno razdoblje prilagodbe na prijašnji način života (Lopičić, 1995).

Prekinute mogućnosti obrazovanja

Iako su tijekom progonstva sva prognana djeca bila uključena u redoviti školski sustav, proces njihovog obrazovanja nije tekao bez

prekida. Već na samom početku rata uloženi su značajni naponi da se organizira školovanje prognane djece, ali se po dolasku u mjesto prognoštva u redovit školski sustav tijekom školske godine 1991/1992. uključilo manje od polovice djece. Kako su navodili roditelji, glavni je razlog što ne upisuju dijete u novu školu bilo uvjerenje da će se ubrzo vratiti kući. Jedan broj srednjoškolaraca, traumatiziranih ratnim iskustvom, odbio je nastaviti školovanje, a jedan broj obitelji se sklonio u područja koja su povremeno napadana te se obrazovanje nije moglo sigurno odvijati (Džepina i sur., 1992).

S vremenom su se sva prognana djeca upisala u škole, ali su mnoga pokazivala slabiji školski uspjeh, višestruke poteškoće u prilagodavanju novoj obrazovnoj okolini i čeznula su za svojom starom školom (Živčić, 1993; Švob, 1993; Ajduković, 1993). To i ne iznenađuje budući da se pokazalo da djeca prognanici i izbjeglice imaju manje pogodnosti za učenje od druge djece zbog prostorne skučenosti u svojim domovima, te da imaju više psihičkih poteškoća i problema prilagodbe novoj okolini (Ivanek i Jakopović, 1995).

Uništenje školskih prostora izravno je pogodilo 160.000 djece i mladih. Do rujna 1994. razoreno je ili jako uništeno 335 osmogodišnjih i 65 srednjih škola i dačkih domova (Grgurić i Remeta, 1994).

U nekim dijelovima Hrvatske škole su bile zatvorene i po nekoliko mjeseci godišnje zbog izloženosti stalnoj opasnosti. Možemo samo pretpostavljati sve dugoročne posljedice takvog neredovitog školovanja.

Uništenje prostora za rad i igru pogodilo je i djecu predškolskog uzrasta. Tako je tijekom agresije na Hrvatsku razrušen ili oštećen 131 vrtić, a više od 14.600 predškolske djece ostalo je bez vrtića (Markočić, 1994).

Skromni uvjeti smještaja

U kolektivnim centrima smješteno je oko 22% prognanika, dok su ostali smješteni individualno ili u obiteljima. U mnogo slučajeva dvije, pa čak i tri obitelji s djecom moraju dijeliti jednu sobu. Mnoga djeca nemaju svoj krevet. U najvećem broju prognaničkih centara ne postoji odgovarajuće mjesto za igranje i učenje. Ne iznenađuje da najveći broj djece smatra da je u svojoj kući imao znatno bolje mogućnost za igru i provođenje slobodnog vremena (Švob, 1993).

Oni koji su smješteni u obiteljima također pate od kroničnog manjka prostora. U praktično svim slučajevima prognanici su suočeni s visokim stupnjem socijalne gustoće, manjkom privatnosti i često vrlo niskom kvalitetom stanovanja. Naravno, i na djecu domaćina utječe takvo dugo prognoštvo. I ona žive u izrazito skućenom prostoru (Ajduković, Miljević i Pečnik, 1992; Ajduković, M., 1993; Magdalenić, 1993; Magdalenić i Janković, 1994).

Loša prehrana

I prije prognoštva mnoga djeca nisu bila adekvatno hranjena. Porastom broja prognanika i izbjeglica financijske su se mogućnosti za pravilnu ishranu smanjivale. Općenito, djetetičke su norme u prognaničkim centrima krojene prema potrebama odraslih, dok potrebe djece i malih beba nisu adekvatno procijenjene. Istraživanja o prehrani školaraca pokazala su da je broj loše hranjene djece značajan. Trećina djece ima kliničke simptome kao posljedicu nedostatne ishrane (Grgurić i Hiršl-Hečej, 1993). Drugo istraživanje pokazuje da je svako drugo dijete koje je u prognoštvu duže od šest mjeseci loše ishranjeno (Švob, 1993).

Promjene u zajednici

Rat se odrazio na čitavu zajednicu. Razaranja, prisilne migracije tisuća ljudi, povećanje nezaposlenosti i siromaštvo - sve je to dovelo do poremećaja u čitavoj zajednici i promjena prioriteta sustava socijalne skrbi, zdravstva i obrazovanja. Uobičajene preventivne aktivnosti na polju maloljetničke delikvencije, zlostavljanja i zanemarivanja djece, zloupotrebe alkohola i droga, itd. nestale su na razini lokalne zajednice ili su znatno smanjene. Tako je npr. usporedba 1989. i 1993. godine pokazala da je broj malodobnih počinitelja kaznenih djela porastao za 27% (Ajduković, M. i sur., 1995). U ovom razdoblju u nekim se područjima Hrvatske dramatično povećao i broj maloljetnika korisnika ili/i ovisnika o drogama.

POSLEDICE RATA NA PSIHOSOCIJALNO ZDRAVLJE DJECE U HRVATSKOJ: REZULTATI ZNAJSTVENIH ISTRAŽIVANJA

Kao što se može vidjeti, djeca u Hrvatskoj bila su zbog rata (i još su uvijek) suočena s

brojnim gubicima i izvorima stresa i traumatizacije.

Iskustva i istraživanja diljem svijeta upućuju na povećan rizik za mentalno zdravlje i psihosocijalno funkcioniranje djeteta ako je ono suočeno s mnogostrukim i kumulativnim stresorima prouzročeni ratom. Rizik je veći ako izostaje odgovarajuća podrška obitelji ili zajednice (Ressler, Boothby i Steinbock, 1998; Garbarino, Kostelny i Dubrow, 1991; McCallin i Fazzard, 1992. i drugi). Veći broj empirijskih istraživanja psihosocijalne prilagodbe i poteškoća djece stradalnika rata koja su provedena u nas to potvrđuje. Iako se ta istraživanja često temelje na različitoj metodologiji, ona jasno dokumentiraju različite izvore stresa, psihičke patnje i probleme psihosocijalne prilagodbe djece koja su u našoj domovini bila izložena ratu. Pri tome je važno naglasiti da je najveći broj istraživanja koja će ovdje biti spomenuta dio planiranja, organiziranja i provedbe izravne psihosocijalne pomoći prognanoj djeci i njihovim obiteljima, a ne dio akademskog izučavanja posljedica rata.

Istraživanja potaknuta u okviru suradnje Ministarstva prosvjete i UNICEF-a

Najopširniji uvid u psihosocijalni učinak rata na djecu pružila su dva projekta u okviru suradnje UNICEF-a i Ministarstva prosvjete.

Projektom "Psihološka i obrazovna pomoć djeci stradaloj u ratu" (Franc i sur., 1993; Špoljarić, 1993; Kuterovac, Dyregrov i Stuvland, 1994; Miharija, 1994) obuhvaćeno je više od 5000 djece, učenika 28 osnovnih škola iz različitih dijelova Hrvatske. Za potrebe istraživanja djeca su bila podijeljena u 6 skupina prema razini izravne ili neizravne izloženosti ratnim razaranjima. Rezultati su pokazali da je svako dijete, od 25 mogućih traumatskih događaja, u prosjeku iskusilo 7. Traumatskim događajima najviše su bila izložena prognana djeca (u prosjeku 11 traumatskih događaja) i izgnana djeca (u prosjeku 10 traumatskih događaja). Najčešće su to bili - odvojenost od članova obitelji, neizravna opasnost (uzbune, dugo ostajanje u skloništu), opasnost za člano-

ve obitelji, prisustvovanje činu ubojstva ili nasilja i izravna pogibelj.

Patnje djece mjerene su skalom utjecaja događaja (Horowitz i sur., 1979). Ona je posebno usmjerena na utvrđivanje djece čiji je razvoj doveden u pitanje zbog visokog stupnja stresa koji su doživjela. Pokazalo se da 39% prognanika, 35% izbjeglica i 16% djece koja nisu iz krajeva koji se smatraju kriznim pokazuju visok stupanj doživljenog stresa. Visok stupanj patnje u posljednjoj grupi djece proizlazi iz neizravne izloženosti ratnoj opasnosti. Rezultati tog istraživanja jasno pokazuju da sva djeca u Hrvatskoj osjećaju posljedice rata, premda je rizik za njihov razvoj ovisan o razini izloženosti ratnim razaranjima.

Program psihosocijalne pomoći prognanoj i izbjegloj predškolskoj djeci, njihovim roditeljima i odgajateljima koji s njima rade u dječjim vrtićima i igraonicama prognaničkih naselja (PPSPP) počeo se odvijati 1993. godine u 40 vrtića u različitim mjestima Hrvatske i 15 prognaničkih naselja (Markočić, 1994). U okviru tog programa ispitana su traumatska iskustva te znakovi stresa kod 1874 predškolske djece. Teška traumatska iskustva kao što je smrt bližnjih osoba doživjelo je čak 18% ove djece. Većina se djece suočila s gubitkom imovine (84%) ili je bila izložena neposrednim ratnim opasnostima (54%). Najčešći znakovi stresa koji se javljaju kod ove djece s učestalošću do 35% jesu strah od odvajanja, razdražljivost, plačljivost, stalno traženje pažnje, promjenljivost raspoloženja, potištenost, zabrinutost i tuga, ispadi bijesa i agresivnost, povučenošću, poremećaji spavanja i zdravstvene smetnje. Važno je da su se te smetnje tijekom 10-mjesečne primjene Programa psihosocijalne pomoći značajno smanjile (Markočić, 1994).

Istraživanja pokrenuta u okviru aktivnosti Društva za psihološku pomoć

Iscrpni podaci koji se odnose na stres prognane djece sakupljeni su u razdoblju od 1991. do 1995. u okviru projekta *Psihosocijalna podrška prognanim obiteljima u kolektivnim centrima* koji vodi Društvo za psihološku pomoć¹ (Ajduković, M. i Ajduković, D., 1993; Aj-

¹ Društvo za psihološku pomoć je nevladina, neprofitna organizacija koja se bavi problemima mentalnog zdravlja i pružanjem izravne psihološke i psihosocijalne pomoći žrtvama traumatskog stresa te obrazovanjem profesionalnih i paraprofesionalnih pomagača. Rad Društva s više od 3000 prognanika i izbjeglica u razdoblju od 1991. do 1995., i brojne obrazovne djelatnosti pomogli su Norveški savjet za mentalno zdravlje, Norwegian People's Aid, Caritas (Njemačka), Catholic Relief Services i USAID putem EUR subvencije.

duković, M., 1994; Ajduković i Ljubotina, 1995; Vrdoljak, 1995 i drugi).

Cilj je tog opsežnog projekta koji se odvijao u dva prognanička centra koja udomljuju više od 3000 ljudi je:

1. identificirati izvore stresa u prognostvu,
2. identificirati obitelji s djecom koja pokazuju teškoće u prilagodavanju,
3. razviti program pružanja psihosocijalne pomoći djeci i njihovim obiteljima u okolnostima kolektivnog izbjegličkog centra i
4. sustavno pratiti učinke planiranih aktivnosti i pružene pomoći.

Da bi se što pouzdanije i brže identificirala djeca kod koje se očituju poteškoće u prilagodbi na prognostvo podaci su prikupljeni na dva načina:

1. majke su procjenjivale znakove stresa koje su pokazivala djeca tijekom prognostva,
2. djeca i adolescenti sami su procjenjivali učinke prognostva i prilagodbe na nove uvjete življenja.

Također je prikupljen i niz podataka - od izloženosti traumatskim događajima, cjelovitosti obitelji, kvalitete odnosa u obitelji i roditeljskih vještina, pa do socijalne podrške koju ima obitelj - u svrhu iznalaženja činitelja povećanog rizika, ali i otpornosti obitelji s djecom u prognostvu.

Prva skupina podataka koji se odnose na znakove stresa koje pokazuju djeca u prognostvu skupljena je od 65 majki za 125 djece od jedne do osamnaest godina. Procjena je provedena u nekoliko navrata, a ovdje su navedeni nalazi koji se odnose na razdoblje nakon 6 i 12 mjeseci prognostva. Svi su podaci sakupljeni pomoću strukturiranog intervjua.

Nakon 6 mjeseci prognostva najučestalija tjelesna očitovanja stresa bile su poremetnje prehrambenih navika (povećan ili smanjen apetit kod 28% djece), smetnje spavanja (20%), noćne more (13%) i pojačano znojenje (12%). Na planu ponašanja majke su često govorile o tome da su djeca pojačano tvrdoglava i inatljiva (20.8%), agresivna (16.8%), hiperaktivna (9.6%) ili da se povlače u sebe (8%). Majke su izjavile i da 13.6% djece ima problema s koncentracijom. Specifične reakcije primijećene su i u području emocionalnog doživljavanja. Najzapaženije su bile strah od odvajanja od majke (20.6%), očajanje (14.4%), općeniti strah (14.4%) i bezrazložno plakanje (13.6%). Pri prvom procjenjivanju

specifičnosti ponašanja i reakcija djece u prognostvu njih 32.1% nije pokazivalo spomenute simptome, dok je čak 21.7% djece pokazivalo pet ili više znakova stresa. Nakon 12 mjeseci prognostva broj simptoma kod djece koja su smještena u centru značajno se smanjio. Ipak, i tada se kod preko polovice djece očitovala bar jedna stresna reakcija, a u njih 11.9% pet ili više znakova.

Broja znakova stresa koje je prema procjeni majke pokazivalo u vrijeme prvog ispitivanja značajno je bio povezan s brojem znakova koje je dijete pokazivalo u vrijeme drugog ispitivanja ($r=0.41$). Dakle, djeca koja su nakon 6 mjeseci boravka u prognostvu iskazivala veći broj poteškoća iskazivala su veći broj poteškoća i nakon 12 mjeseci. To upućuje na to da je podrška koju su dobivali u ovom razdoblju bila nedostatna.

Pokazalo se da je vrijeme najmanje utjecalo na smanjivanje agresivnog ponašanja djece koje se čak i povećavalo. Također su se "otporima" pokazali i strah od odvajanja od majke, povlačenje u sebe, plač i inat. Najznačajniji pad zabilježen je kod nekih tjelesnih znakova kao što je znojenje, poremećaji spavanja i općeg straha. Povećan broj djece manifestirao je znakove oslabljenog kontakta s članovima obitelji, što i nije začuđujuće s obzirom na njezinu produženu razdvojenost (Ajduković, 1994).

Broj poteškoća koje su se očitovale u djece značajno je povezan sa subjektivnim doživljajem stresa njihovih majki. Tako majke koje su iskazale veći broj stresnih reakcija (npr. prisilna sjećanja, noćne more, nemir, poremetnja prehrambenih navika, itd.) imaju djecu u koje se očituje također veći broj stresnih reakcija. Osim toga, broj znakova stresa koji se očituje u djeteta povezan je s opadanjem nježnosti i strpljenja koji iskazuju njihove majke ($r=0.36$). Pokazala se i povezanost između dječjih poteškoća i razdvojenosti obitelji, tj. odvojenosti oca. Ti nalazi još jednom potvrđuju značenje stabilne emocionalne veze s roditeljima za djetetovo suočavanje sa stresnim situacijama (Ajduković, 1995a).

I sama djeca procjenjivala su svoje posttraumatske reakcije i razinu depresije. Šestomjesečno praćenje pokazalo je da je tijekom vremena došlo do značajnog smanjivanja i intenziteta subjektivno doživljenog stresa i razine depresije. I razina depresije i intenzitet posttraumatskih stresnih reakcija kod djece nisu bili značajno povezani s brojem traumat-

skih događaja kojima su ta djeca bila izložena, već s ponašanjem roditelja.

Dok su istraživanja o utjecaju rata i progonstva na razvoj djece i njihovo emocionalno iskustvo brojna, vrlo se malo njih bavilo psihološkom prilagodbom adolescenata. Ta su istraživanja pokazala da su adolescenti bili izloženi velikom broju traumatskih događaja i da su iskusili mnoge gubitke. Najčešći su: gubitak pokretne i nepokretne imovine (80%), gubitak njima važnih stvari (66.7%), odlazak nekog od članova obitelji u rat (66.7%), izloženost neprijateljskom napadu (47.7%) i smrt vrlo bliske osobe (37.8%). Ne bi trebalo iznenađivati da pokazuju velik broj posttraumatskih reakcija i nakon 18 mjeseci provedenih u progonstvu. Najčešće su to prisilne slike (48.9%), gubitak interesa (40.9%), nemir (33.3%), poremetnje apetita (33.3%) i povećana razdražljivost (31.8%) (Ajduković i Ljubotina, 1995).

Značajno je da su te najčešće posttraumatske adolescentske reakcije one iste koje bi mogle negativno utjecati na njihove društvene odnose i na stavove prema životu općenito. To su, na primjer: ogorčenost, razdražljivost, gubitak interesa, nemir. Ovo posljednje može se dovesti u vezu s čestim problemima u školi i porastom broja prognanih adolescenata koji su je napustili. Njihove reakcije pokazuju da tugovanje zbog višestrukih gubitaka još uvijek nije završeno.

Zanimljivo je da je istraživanje pokazalo značajnu korelaciju između posttraumatskih reakcija adolescenata i prilagodbe na progonstvo s jedne strane i kvalitete odnosa u obitelji s druge ($r=0.30$). Slična korelacija utvrđena je i u djece (Ajduković, M., 1993). To pokazuje da su roditelji još uvijek najsnažniji izvor podrške čak i adolescentima. Dosljedno tome, vrlo je važno poraditi na kvaliteti odnosa roditelj - adolescent kao dijelu psihosocijalne podrške adolescentima u progonstvu.

Ostala značajna istraživanja

Prvo opsežnije istraživanje razine depresije prognane djece u nas provela je još 1992. godine na riječkom području Ivanka Živčić (1993). Ispitivanjem je bilo obuhvaćeno 160 prognane djece i 320 domaće djece. Depresija je mjerena prilagodenom skalom depresije (Kovacs, 1981). Pokazalo se da je depresija kod prognane djece znatno viša od predratnih rezultata učenika. Istovremeno se pokazalo da nema

značajne razlike između prognane djece i djece koja su podvrgnuta kliničkom tretmanu zbog depresije ili anksioznosti u prijeratnom razdoblju (Živčić, 1993). Zanimljivo je da iako su prognana djeca pokazala nešto viši rezultat na skali depresije od domaće djece, između tih dviju skupina nije utvrđena značajna razlika.

Ipak, u istom se istraživanju pokazalo da u usporedbi s domaćom djecom mali prognanici izražavaju manje radosti, više straha i žalosti. Ove dvije skupine jedino se ne razlikuju po izraženosti ljutnje. Sva četiri spomenuta emocionalna stanja djece mjerena su skalom raspoloženja (Živčić, 1993a).

Kao što zaključuje autorica, ratni stresovi imaju negativan učinak na emocionalno doživljavanje sve djece, iako prognana djeca imaju izraženije negativne emocije i negativnije vide svoju budućnost.

Polazeći od pretpostavke da su sva djeca potencijalno ugrožena ratom, čak i ona koja nisu neposredno traumatizirana, Vulić Protić (1994) provela je tijekom školske godine 1992/93. istraživanje posttraumatskih stresnih reakcija i razine anksioznosti kod 200 učenika jedne škole u Požezi. Utvrdila je kod 63 djece intenzivne posttraumatske stresne reakcije. Od tog broja čak 42% djece bilo je iz same Požege, dok su ostala djeca u koje se očitovala visoka razina stresa bila prognana ili izgnana. Usporedba razine anksioznosti prije rata pokazala je da je anksioznost djece znatno povećana i da se najčešće očituje u većoj zabrinutosti i tjeskobi vezanoj uz vlastitu budućnost te kao sumnja u vlastite sposobnosti rješavanja poteškoća.

Uz opisana istraživanja i ona koja su spomenuta u uvodnom dijelu potrebno je naglasiti da je tijekom ovog razdoblja u različitim dijelovima Hrvatske bio proveden niz istraživanja manjeg opsega, koja su se bavila ispitivanjem posljedica rata na djecu. Također je tiskan i znatan broj kliničkih studija koje prikazom pojedinih slučajeva ili manjih skupina djece vrlo dojmljivo opisuju učinke rata na djecu. Opisivanje njihovih nalaza nadilazi opseg ovog rada. Sam pregled istraživanja bit će zaključen jednim izuzetno zanimljivim radom koji ponašanje djece u ratnim okolnostima oslikava na drugačiji način. Radi se o istraživanju učinka rata na agresivno i prosocijalno ponašanje djece predškolske dobi autora Raboteg-Šarić, Žužul i Keresteš (1994). Neposredno prije rata (početak 1991. godine) ova skupina istraživača ispitala je prosocijalno i agresivno ponašanje

1168 djece vrtičke dobi. Petnaest mjeseci kasnije (travanj 1992) ponovljeno je istraživanje s ciljem praćenja učinka rata na ove aspekte ponašanja djece. Utvrdilo se da je u promatranom razdoblju prosocijalno ponašanje djece značajno poraslo, dok se razina agresivnog ponašanja nije promijenila. Autori ove nalaze objašnjavaju povećanim suosjećanjem koje se razvilo u djece kao jedan od učinaka rata. Upozoravaju da je odnos između agresivnog ponašanja djece i ratnih iskustava mnogo složeniji nego što se pretpostavlja te da ovisi o brojnim činiteljima - od razvojne dobi, uzroka rata, pa do socioekonomskog statusa obitelji u postratnom razdoblju (Raboteg-Šarić, Žužul i Keresteš, 1994). Značajnije ovog istraživanja upravo je u tome što je empirijski pokazalo da se i u uvjetima rata mogu razvijati neki poželjni obrasci ponašanja djece.

ZAKLJUČAK

Istraživanja psihosocijalne prilagodbe i subjektivnog doživljaja stresa djece za vrijeme rata jasno upozoravaju da je psihosocijalni razvoj mnoge djece u Hrvatskoj u opasnosti. Zbog toga se pretpostavlja da bi u postratnom razdoblju sve službe i institucije koje su u neposrednom dodiru s djecom trebale sačuvati osjetljivost na prepoznavanje ponašanja i doživljavanja djece vezana uz rat, pa čak i onda kada se radi o tzv. odgođenim reakcijama. Tek ako se na odgovarajući način i pravodobno prepoznaju poteškoće djece, možemo pružiti njima i njihovim obiteljima odgovarajuću pomoć i podršku. Razina pomoći ovisit će o intenzitetu posttraumatskih reakcija i mogućnosti obitelji da se djelatno uključi u pružanje podrške djeci. Pri razvoju i odabiru strategija pomoći važna može biti podjela izvora traumatskih iskustava djece u Hrvatskoj koju je razvila Kocijan-Hercigonja (1995). Ona je navela tri osnovna uzroka traumatizacija u dječjoj dobi uzrokovanih ratom. Pogledajmo ih:

1. Neposredna traumatizacija u dječjoj dobi:

- * tortura
- * boravak u logoru
- * ranjavanje
- * progonstvo
- * život u razorenoj obitelji zbog smrti jednog od roditelja, njegova zatočeništva ili odlaska na suprotnu stranu.

2. Traumatizacija izazvana obiteljskim krizama, najčešća je kod:

- * obitelji logoraša
- * obitelji ubijenih
- * obitelji nestalih
- * obitelji prognanih
- * obitelji čiji su članovi različite nacionalnosti pa su jedni otišli na drugu stranu.

3. Indirektna traumatizacija u dječjoj dobi vezana uz život u promijenjenim društvenim uvjetima.

Kao što su se opisana istraživanja koristila za razvoj programa psihološke pomoći prognanoj i svoj ostaloj djeci u krajevima zahvaćenim ratom, njihovi nalazi mogu se iskoristiti i za razvoj programa namijenjenih djeci u postratnom razdoblju. Jedna od skupina djece koja će nedvojbeno trebati takvu podršku su djeca-povratnici. Naime, proces povratka, koliko god je željno očekivan, za mnogu djecu i njihove obitelji bit će stresan i obilježen različitim krizama vezanim uz donošenje niza značajnih životnih odluka.

Svi programi namijenjeni djeci trebali bi biti orijentirani na pomoć "ovdje i sada" na sljedeće načine:

1. Smanjivanje intenziteta posttraumatskih stresnih reakcija koje su neugodne za dijete ili njegovu okolinu (npr. mokrenje u krevet, mučanje, agresivno ponašanje i slično).

2. Razvijanje i poboljšanje sustava pružanja podrške djeci unutar obitelji i zajednice. To pretpostavlja različite tipove intervencija - savjetovanje roditelja i učitelja u vezi s psihološkim potrebama i reakcijama djece na stresnu situaciju, osnivanje dječjih grupa podrške, organiziranje sportskih i rekreacijskih programa na razini uže zajednice, razvijanje i jačanje povezanosti vršnjaka.

Ova razina intervencija pretpostavlja i stručnu pomoć roditeljima da smanje vlastite posttraumatske reakcije, kao što je npr. anksioznost, agresija ili pojačano pijenje, ili čak posttraumatski stresni sindrom.

3. Poticanje razvoja nekih osobina i vještina djeteta značajnih za suočavanje i uspješno rješavanje različitih problemskih situacija. To podrazumijeva sve aktivnosti koje potiču razvoj dječjeg samopouzdanja putem prihvaćanja socijalnih vještina, kreativne ekspresije, suosjećanja, nenasilnog rješavanja sukoba, itd.

U Hrvatskoj su tijekom rata kao rezultat suradnje vladinih i nevladinih organizacija raz-

vijeni brojni programi usredotočeni na djecu - žrtve rata. Važno je nastaviti ih i u postratnom razdoblju, pratiti njihove učinke kao i proces oporavka djece. Budimo svjesni da je hrvatsko

iskustvo jedinstvena pouka o planiranju i provođenju programa podrške za djecu koje je moguće primijeniti i drugdje.

LITERATURA:

- Ajduković, M., Miljević, R. & Pečnik, N. (1992) The influence of displacement on the relationship of mothers to their children accommodated in host families. *Psychologische Beiträge*, 34 (3/4), 199-205.
- Ajduković, D. (1993) *Psihološke dimenzije prognostva*. Zagreb: Alinea
- Ajduković, M. (1993) Promjena odnosa roditelja i djece u prognostvu: Usporedba zbjege i obiteljskog smještaja. U: Ajduković, D. (ur.) *Psihološke dimenzije prognostva*. Zagreb: Alinea, 76-88.
- Ajduković, M. & Ajduković, D. (1993) Psychological well-being of refugee children: *Child Abuse & Neglect*, 17 (6), 843-854.
- Ajduković, M. (1994) *Traumatic stress in refugee children in Croatia*. Paper presented at the 23rd International Congress of Applied Psychology, Madrid, July 17-22.
- Ajduković, M. (1995) The Relationship between mothers and children during displacement: Results of a six-month follow-up. *Child Abuse Review*, (in press)
- Ajduković, M. (1995a) Obitelj kao sustav podrške djeteta u prognostvu. U: Ajduković, D. (ur.) *Programi psihosocijalne pomoći prognostnoj i izbjegloj djeci*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 75-82.
- Ajduković, M. i Ljubotina, D. (1995) Psihosocijalna prilagodba adolescencata na prognostvo. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada* (u tisku)
- Ajduković, M., Janković, J., Horvat-Kutle, S. & Žižak, A. (1995) *Prevenција poremećaja u ponašanju kod djece stradalnika rata*. Zagreb: Ministarstvo rada i socijalne skrbi, UNICEF i Društvo za psihološku pomoć.
- Bakr, A. (1991) Psychological response of Palestinian children to environmental stress associated with military occupation. *Journal of Refugee Studies*, 4, 237-247.
- Džepina, M., Prebeg, Z., Jureša, V., Bogdan-Matjan, K., Brkljačić, D., Erdelj-Stivičić, B., Lončar-Dušek, M., Matijašević, M., Rogošić-Timer, C., Smud, B., Sturz, B., Šarac, S. & Tomorad, N. (1992) Suffering of Croatian school children during war. *Croatian Medical Journal*, 33 (War Suppl. 2), 40-44.
- Franc, R., Kuterovac, G., Matulić, V. & Miharija, Ž. (1993) Ratna iskustva i stupanj subjektivnog stresa djece u Osijeku i ostalim područjima Republike Hrvatske. *Zbornik radova: Djeca u ratu i poslije njega*. Osijek: Zavod za školstvo Ministarstva kulture i prosvjete, 67-76.
- Ivanek, A. & Jakopović, S. (1995) *We have survived, how to go on*. Zagreb: Republic of Croatia, Ministry of Education and Sport
- Janković, J. (1994) Obiteljski sustavi prognostnika u suočavanja sa stresom. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 1, 103-112.
- Garbarino, J., Kostelny, K. & Dubrow, N. (1991) *No place to be a child: Growing up in war zone*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Grgurić, J. & Hiršl-Hećej, V. (eds.) (1993) *Program for providing minimum nutritional and health care requirements for children in Croatia*. Zagreb: Committee for Coordination of Relief and Health Care for Children in Exceptional Circumstances.
- Grgurić, J. & Remeta, D. (ur.) (1994) *Izješće o kršenju Konvencije o pravima djeteta tijekom rata u Republici Hrvatskoj*. Vlada Republike Hrvatske, Ured za žrtve rata, Komisija za kršenje prava djeteta
- Horowitz, M., Wilner, N. & Alvarez, W. (1979) Impact of Event Scale: A measure of subjective stress. *Psychosomatic Medicine*, 41, 209-218.
- Kocijan-Hercigonja, D. (1995) *Traumatski stres u ranom dobu: Uzroci, posljedice i metode pomoći*. Izlaganje na Međunarodnoj konferenciji SOS-Dječje selo "Traumatska iskustva djece", Rovinj, 13-16. studenoga.
- Kovacs, M. (1981) Rating scale to assess depression in school-aged children. *Acta Paedopsychiatrica*, 46, 305-315.
- Kuterovac, G., Dyrcegov, A. & Stuvland, R. (1994) Children in war: A silent majority under stress. *British Journal of Medical Psychology*, 67, 363-375.
- Lopižić, J. (1995) *Neka iskustva u radu s djecom povratnicima na dubrovačkom području*, 3. godišnja konferencija hrvatskih psihologa, Bizovac, 25 - 27. svibnja.
- Magdalenčić, I. (1993) Kako se uzajamno vide prognostnici i njihovi udomitelji. U: Ajduković, D. (ur.) *Psihološke dimenzije prognostva*. Zagreb: Alinea, 135-146.

- Magdalenčić, I. & Janković, J. (1994) Problemi udomiteljskih obitelji i poteškoće djece prognanika. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 1, 79-92.
- Markočić, M. (1994) *Poremećaji ponašanja prognane i izbjegle djece u predškolskim ustanovama*. Magistarski rad. Zagreb: Medicinski fakultet.
- McCallin, M. & Fozzard, S. (1990) *The impact of traumatic events on the psychological well-being of Mozambican refugee women and children*. Geneva: International Catholic Child Bureau.
- Miharija, Ž. (1994) Posljedice ratnih stradanja djece u Republici Hrvatskoj. U: Miharija, Ž. & Leko Kolah, A. (ur.) *Pomozimo djeci stradaloj u ratu*. Zagreb: Ministarstvo kulture i prosvjete, Zavod za školstvo i UNICEF, 1- 10.
- Milgram, R.M. & Milgram, N.A. (1976) The effects of the Yom Kippur war on the anxiety level in Israeli children. *The Journal of Psychology*, 34, 107-113.
- Milgram, N. A. (1982) War related stress in Israeli children and youth. In: Goldberg, L. & Brenitz, S., *Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects*. New York: The Free Press, 656-676.
- Moro, Lj. & Vidović, V. (1992) Psihičke promjene u djece i odraslih prognanika. U: Klain, E. (ur.) *Ratna psihologija i psihijatrija*. Zagreb: Ratni stožer Republike Hrvatske, 162-171.
- Raboteg-Šarić, Z., Žužul, M. & Keresteš, G. (1994) War and children's aggressive and prosocial behaviour. *European Journal of Personality*, 8, 201-212.
- Ressler, E.M., Boothby, N. and Steinbock, D.J. (1988) *Unaccompanied children*. New York: Oxford University Press.
- Šikić, N., Žužul, M. & Fattorini, I. (ur.) (1994) *Stradanje djece u Domovinskom ratu*. Zagreb: Naklada Slap i Klinika za dječje bolesti Zagreb.
- Špoljarić, J. (1993) *Ratna iskustva i stupanj doživljenog stresa djece iz područja različito zahvaćenih ratom*. Magistarski rad. Zagreb. Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju.
- Švob, M. (ur.) (1993) *Prognana i izbjegla djeca u Zagrebu*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu
- Ured za prognanike i izbjeglice Republike Hrvatske (1992) *Izješće*, 11.
- Ured za žrtve rata (1995) *Stradalnici Domovinskog rata*. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske.
- Vrdoljak, Lj. (1995) *Izraženost depresivnih simptoma kod prognane djece osnovnoškolskog uzrasta*. 3. godišnja konferencija hrvatskih psihologa, Bizovac, 25-27. svibnja/
- Vulić Protić, A. (1994) Dječje reakcije na stresne i traumatske događaje. U: Miharija, Ž. & Leko Kolah, A. (ur.) *Pomozimo djeci stradaloj u ratu*. Zagreb: Ministarstvo kulture i prosvjete, Zavod za školstvo i UNICEF, 11- 26.
- Winnicot, D.W. (1992) *Deprivation and delinquency*. London: Routledge.
- Živčić, I. (1993) Emotional reactions of Children to War Stress in Croatia. *Journal of American Academy of Child Adolescent Psychiatry*, 32, 709-713.
- Živčić, I. (1993a) Reakcije djece-prognanika na ratni stres. U: Ajduković, D. (ur.) *Psihološke dimenzije prognostva*. Zagreb: Alinea, 66-75.

Summary

CHILDREN IN WAR IN CROATIA

Marina Ajduković

During the period from 1991 to 1995 children in Croatia faced numerous losses and were exposed to multiple traumatic events which could endanger their development. The following traumatic experiences and losses are particularly distressing (1) Loss of physical capacity - 969 children have been wounded, and another 254 have been killed. Among the injured children 86 are permanently disabled. Extensively torn tissue, deep flesh wounds and severe multiple injuries are typical. (2) Loss of important others - 4273 children lost one parent and 54 child lost both of them. In many cases the children have eyewitnesses violence and death even of their own family members. (3) Exposure to direct artillery shelling - many children have been exposed to immediate danger due to artillery attack for a long period. The study done by UNICEF shows that 27.5 % of displaced children spent in a shelter more than a month, and that many of them (28.6%) experienced staying in shelter without parents or other family members. (4) Displacement - the most numerous victims of war are displaced children. In some periods there were more than 100.000 children who have been displaced. Even now there are 45.448 displaced children and 58.101 refugee children from Bosnia and Herzegovina in Croatia. Displaced children in particular are faced with a whole range of losses - loss of home, loss of natural environment and educational setting, loss of social network, usual patterns of family life, etc. (5) Hindered education opportunities - destruction of educational facilities has directly affected 160.000 children and young people since 128 play-schools, 335 primary schools and 65 secondary schools and dormitories were destroyed or severely damaged. (6) Changes in community - the war had also impacted the whole community. Destructions, forced migration of hundreds of thousands of people, increased unemployment and poverty - all this has led to the distress of whole community and changes in priorities of the social welfare, health and educational system. Regular preventive activities in the field of juvenile delinquency, child abuse and neglect, alcohol and drug abuse, etc. either disappeared at the community level or had to be significantly reduced.